

Biografíes : Nieves Ferrer. Historiadora. Llicenciada en Filosofia i Lletres.

Edició i traducció al Valencià : Rosa Meliá Ortí, Llicenciada en Filología Catalana.

Investigadores, membres de l'AGRUPACIÓ PER LA RECERCA I RECUPERACIÓ DE LA MEMORIA HISTORICA I PATRIMONI D'ALBOCASSER - ARA-

RENGLONS de MEMORIA. RECORDAR ES REVIURE EL PASSAT EN EL COR.

Biografíes dels sis bocassins deportats al camp de concentració nazi de Mauthausen.

Recordar no és tan sols un acte intel·lectual mental i fred que evoque experiències viscudes o fets del passat. En la seua essència és un acte emocional. El lligam dels sentiments arrelen els records a la memòria íntima i personal pròpia, així com a la memòria col·lectiva dels pobles. Per això quan recordem revivim el passat en el cor, identifiquem de forma conscient les ferides i honorem als qui ens van precedir. Estos fragments de memòria, no s'escriuen tan sols per preservar uns vestigis del passat com a part del relat històric i documentat d'uns fets. Les dades que ací es recullen formen part d'un gran text que s'escriu rengló a rengló per fer justícia, per escoltar la veu dels qui foren silenciats, per aprendre de les seues vivències i no oblidar.

Albocàsser és un xicotet poble del Maestrat castellonenc que va viure la Guerra Civil a la rereguarda republicana fins

que, el 18 d'abril de 1938, Franco va començar l'ofensiva sobre el Llevant i el front es va establir a pocs quilòmetres de la localitat, sobre el massís de Montegordo. Des d'allí, l'Exèrcit Popular Republicà impedia l'avanç de l'exèrcit franquista cap a València. En aquests escarpats vessants es van lliurar algunes de les batalles més dures i aferrissades de tota l'ofensiva, convertint l'indret en una icona de la resistència republicana.

Durant la freda primavera d'aquell any, el poble va patir forts bombardejos per part dels rebels i els seus aliats, fet que va portar molts bocassins a decidir marxar del poble per refugiar-se a casa de familiars i amics o amagar-se al camp en indrets més segurs. Amb por i incertesa seguien els combats i rebien amb inquietud les notícies del que els ocorria als veïns de les localitats properes en ser ocupades per l'Exèrcit colpista. Franco havia dictat i difós públicament repetits bàndols en què s'informava la població que res no havien de témer els ciutadans que no tingueren delictes de sang; però la realitat era una altra.

Als pobles ocupats, l'Exèrcit imposava la llei militar a tota la ciutadania i restringia els seus drets, iniciant una terrible persecució i repressió sobre qualsevol persona que no haguera donat suport al cop d'estat o que simplement haguera tingut relació amb les institucions, partits polítics o sindicats republicans. Franco va incomplir la seua paraula.

Davant l'avanç imparable de l'Exèrcit franquista, la caiguda del front a Albocàsser era imminent, i la por a les represàlies va fer que molts bocassins decidiren fugir cap a indrets més segurs, si és que encara en quedava algun. Quatre veïns d'Albocàsser, Vicente Montañés (a) "Enrasos", Tomàs Miralles (a) "El Revuelto", Angelino Montañés (a) "Punxó" i

José Albert (a) "De la Senyoreta", van iniciar l'incert camí de l'exili, fixant el seu destí a França. El país veí, històricament un refugi per a exiliats, els donava esperança de trobar protecció davant la repressió dels militars colpistes. Així, deixant enrere casa i família, van creuar els Pirineus com van poder.

Dos veïns més, Pablo Carceller i José Albalat, que per la seua professió residien fora d'Albocàsser, també van aconseguir passar la frontera per camins diferents. Tots sis, sortejant misèria i penalitats, van acabar en el mateix destí: el camp de concentració nazi de Mauthausen, on cinc d'ells van trobar la mort. Només José Albalat va aconseguir resistir en vida fins a l'alliberament del camp.

Ningú no mor del tot mentre se'l recorda.

En escriure les biografies dels sis bocassins, els rendim homenatge perquè els seus noms no s'esborren mai de la història, però és en llegir-les quan el cor genera el record que els perpetuarà per sempre més.

El primer bocassí que recordem és **ANGELINO MONTAÑÉS BELLMUNT**. Va nèixer a Albocàsser el 17 d'agost de 1918 al carrer Calvari Alt, número 36, on vivien els seus pares, Pablo Montañés Bellmunt i Manuela Bellmunt Segarra. Va ser inscrit al Registre Civil, on consta que els seus avis materns eren Pablo Bellmunt Tena i Manuela Segarra Segarra, i els paterns, Vicente Montañés García i Magdalena Bellmunt. No es va casar ni va tindre fills. Al marge de la

seua inscripció de naixement, algú va escriure en llapis la paraula "Punxó", sens dubte el seu sobrenom. Aquesta anotació ha estat clau per a la seua identificació i per poder localitzar els seus familiars més propers, que encara resideixen a Albocàsser.

El municipi d'Albocàsser havia passat la guerra en la rereguarda republicana, i no va ser fins a l'abril de 1938, durant la Batalla de Llevant, que els seus ciutadans van viure la crueltat del conflicte i van patir sobre les seues cases els bombardejos de l'exèrcit colpista i els dels seus aliats nazis de la Legió Còndor. L'11 de juny de 1938, el general franquista Alfredo Galera, al capdavant de la 84a Divisió del Cos de l'Exèrcit de Galícia, va entrar triomfant a Albocàsser. En aquesta data, la majoria dels republicans que havien ostentat algun càrrec públic, polític o sindical, o que s'havien significat en contra de l'aixecament militar, ja havien abandonat el poble per por a les represàlies que els franquistes exercien contra els qui no havien donat suport al cop d'estat o l'havien combatut.

Aquest va ser el cas d'Angelino, que, com a dirigent sindical de la Confederació Nacional del Treball (CNT), temia les represàlies i va fugir del poble, exiliant-se a França. Els seus temors no eren infundats: l'exèrcit d'ocupació va nomenar un nou consistori municipal a Albocàsser i, com en totes les localitats ocupades pels revoltats, una de les primeres mesures que es van prendre va ser iniciar una severa repressió per depurar tota classe de responsabilitats polítiques. Això no només afectava els qui hagueren comés algun acte delictiu perseguible, sinó també totes les persones que, d'una manera o altra, havien tingut a Albocàsser una significació social o política rellevant durant la República.

Les autoritats franquistes sabien que Angelino s'havia refugiat a França, i així es va fer constar posteriorment en la Causa General, on es van registrar els antecedents dels republicans per tal de depurar responsabilitats. No obstant això, contra ell no es va iniciar cap causa judicial, ni tampoc la seua família va ser objecte de represàlies polítiques.

Encara que desconeixem en quines circumstàncies exactes, sabem que Angelino va aconseguir arribar a França. Des de 1936, el país veí havia estat acollint milers de refugiats espanyols, que arribaven en diverses onades. La majoria d'ells, buscant un refugi segur, es van aventurar a emprendre un llarg i incert camí a través dels Pirineus amb l'esperança de ser acollits sota el lema de la "Liberté, Égalité, Fraternité".

Després de l'Ofensiva d'Aragó, que va suposar una gran derrota per a la República, a començaments de la primavera de 1938, molts republicans van arribar a pensar que el final de la guerra estava pròxim i donaven ja el conflicte per perdut. Això va provocar que milers de soldats i civils republicans travessaren la frontera en una de les onades de fugida més nombroses que es van produir durant tota la guerra. Probablement, Angelino va creuar les muntanyes nevades dels Pirineus en aquest context. França, no estava preparada per a rebre tanta gent i els camps de refugiats van col·lapsar. El 1938, les condicions en què es trobaven els espanyols en aquests camps eren tan dures, o fins i tot més, que les que havien deixat enrere en una Espanya devastada per la guerra.

En 1938 França va establir cinc centres de recepció en els passos fronterers en Catalunya. En aquests llocs de socors, els refugiats espanyols rebien aigua i menjar calent, i s'atenia

els qui arribaven ferits o malalts. Després, se'ls sotmetia a un procés de triatge en el qual se separaven les famílies: d'una banda, els homes aptes per treballar; de l'altra, les dones, nens, ancians i malalts, que eren conduïts a diferents camps d'internament repartits per tot el territori francès.

Els camps, sota una estricta disciplina militar, tenien condicions molt dures. Eren recintes tancats, envoltats de filats i vigilats constantment per guàrdies armats. L'alimentació era escassa, la higiene deficient i, sovint, l'aigua estava contaminada. La falta de material sanitari, assistència mèdica i medicines, sumada a la misèria i l'amuntegament, afavoria la propagació de tota mena de malalties i epidèmies.

Per al govern francès, els refugiats espanyols es van convertir en un problema en molts sentits: polític, econòmic i sanitari. Aquells que tenien documentació en regla podien ser contractats per particulars per treballar en el sector agrícola o industrial. També es va facilitar el retorn als qui volien tornar a Espanya.

La majoria dels exiliats de la Guerra Civil Espanyola no disposaven de documents de residència o treball que els permetera quedar-se legalment a França. El govern francès els considerava immigrants, ja que no podien adquirir l'estatus de refugiats polítics. Per això, molts van ser obligats a integrar-se en les companyies d'estrangers, una força de treball destinada a ajudar en l'economia de guerra del país, sovint en condicions de semiesclavitud. Angelino, jove i sense recursos, va acabar en aquesta situació i va treballar en un d'aquests camps, concretament al Camp de Treball d'Estrangers núm. 180.

Les condicions es van endurir encara més a partir de 1939, quan França va entrar en guerra amb Alemanya. El juny de 1940, el país va ser ocupat per les tropes del III Reich, i milers de republicans espanyols que es trobaven en els Camps de Treball d'Estrangers van ser capturats pels nazis. Aquest va ser el cas d'Angelino, que va ser detingut i ingressat a la presó-Frontstalag de la localitat francesa d'Amboise, a la vora del riu Loira, on li va ser assignat el número de matrícula 3.493.

Els Frontstalag eren camps de presoners situats a la França ocupada pels nazis o pròxims a les fronteres del Reich. Els alemanys portaven un rigorós control administratiu dels presoners i, durant els anys d'ocupació, es van publicar centenars de llistats amb els seus noms i circumstàncies. El nom d'Angelino Montañés Bellmunt apareix a la llista oficial núm. 34, publicada el 21 d'octubre de 1940 a París pel Centre Nacional d'Informació i a la llista oficial núm. 88 del 8 d'abril de 1941, en el registre del mateix Frontstalag francès.

Els republicans d'aquests camps no eren considerats pels alemanys com a combatents; eren tractats com a civils antifeixistes i, per tant, passaren a ser considerats enemics polítics del Reich.

El 9 de setembre de 1941, el tren en què viatjava Angelino Montañés va partir des de l'estació de Salzburg-Wehrkreis XVIII per ser deportat a Mauthausen, on arribà dos dies més tard, l'11 de setembre de 1941. Se li assignà un nou número de matrícula, el 5.023. Més tard, en una data desconeguda, va ser traslladat al subcamp de Steyr-Münichholz, on, juntament amb la resta dels deportats, fou obligat a treballar per a la indústria d'armament nazi, en concret per a la Steyr-Daimler-Puch i

la Reichswerke Hermann Göring, així com per a altres empreses dedicades a la construcció d'avions, com la Heinkel-Werke i la Messerschmitt.

Les condicions dels camps alemanys eren encara pitjors que les dels camps francesos. Els exiliats republicans havien perdut tota esperança, fins i tot la de sobreviure. A més, van haver de lluitar contra la derrota moral i personal.

Tres mesos després del seu trasllat al subcamp de Steyr, el 9 de desembre de 1942, a Angelino li fou arrabassada la vida, a l'edat de vint-i-quatre anys.

La segona de les biografies és la de **VICENTE MONTAÑÉS ESCRIG**. Fill de Vicenta Escrig i Luís Montañés, va nèixer el 7 d'abril de 1908 a la veïna localitat de la Serratella.

El 7 de maig de 1935, amb 27 anys, es casà a Albocàsser amb Francisca Ambrosia Montañés Segarra, natural i veïna d'aquest poble. Fixaren el seu domicili al carrer Sant Miquel, núm. 42, on l'1 de març de 1936 va nèixer la seua filla Diluvina. Aquell mateix any es publicà el cens, on consta que Vicente sabia llegir i escriure i que exercia com a guarda de camp.

Durant la República, va ser un dels dirigents locals de la CNT. A la Causa General instruïda a Albocàsser per depurar responsabilitats, consta que va fugir i restà en parador desconegut. Mai no es va obrir cap sumari ni cap altra causa de responsabilitat política contra ell ni la seua família.

A la primavera de 1938, l'avanç del front presagiava l'arribada imminent dels franquistes al poble. Gran part de la població civil fugí cap a llocs més segurs, abandonant les seues llars i possessions. Uns ho feren per por dels bombardejos, altres per temor a les represàlies dels militars rebels. Com tants altres republicans, la família de Vicente va abandonar Albocàsser, però no ho feren junts. La jove parella hagué de prendre la terrible decisió de fugir per separat, ell es va dirigir cap al nord per exiliar-se a França, mentre que Francisca, que estava embarassada, agafant de la mà la seua filla Diluvina, de només dos anys, va marxar cap al sud, allunyant-se del front tant com va poder. Finalment, es van haver d'aturar a la localitat de Tobarra, a la província d'Albacete, on el 6 de setembre de 1938, a l'església d'aquella ciutat, va nàixer Carmen, la segona filla del matrimoni, a qui el seu pare mai va arribar a conèixer.

L'any 1938, les fronteres espanyoles ja estaven tancades per impedir la fugida de més republicans. No obstant això, molts van fer l'impossible per creuar cap a França, cercant passos fronterers menys vigilats, però alhora més perillosos. En molts casos, van comptar amb l'ajuda desinteressada de persones que, tant des del costat espanyol com des del francès, feren prevaldre la humanitat i, tot i posar en perill les seues pròpies vides, ajudaren els refugiats a travessar la frontera. Gràcies a aquesta solidaritat, molts espanyols van aconseguir arribar a França.

El camí cap a l'exili va ser extremadament dur. Milers de persones van fugir a peu, esquivant bombardejos i superant obstacles i penalitats en un èxode desesperat per assolir un destí segur. Els més febles —ancians, nadons, infants i malalts— van morir abans d'arribar a la frontera. I els qui ho

assoliren s'enfrontaven a un futur incert.

Una vegada en territori francès, les autoritats els distribuïren en camps de concentració improvisats, on les condicions eren precàries i insalubres. En molts casos, els refugiats estaven a la intempèrie, sense ni tan sols barracons on refugiar-se de les inclemències del temps, sense serveis sanitaris ni retretes. Tancats en camps erms, envoltats de filats, eren tractats com a delinqüents. Per protegir-se del fred, el vent i la pluja, excavaven forats a terra i els cobrien amb mantes. No tenien mitjans per fer foc ni accés a menjar o aigua potable. Apilotats enmig de la brutícia i la misèria i plens de paràsits, les malalties com la tuberculosi, la pneumònia, el tifus, les infeccions de tota classe, la disenteria, la dermatitis o les conjuntivitis proliferaven als camps i s'acarnissaven amb els refugiats a causa del consum d'aliments en males condicions i del fet de beure aigua contaminada.

Davant d'aquestes condicions tan precàries, i per si no fora prou, la desesperació es va convertir en un caldo de cultiu per als trastorns i malalties mentals, que, desgraciadament, moltes vegades acabaven en suïcidi. Aquesta situació de tancament als camps, la precarietat i el malviure van causar estralls i van extenuar i esgotar els refugiats. A hores d'ara, encara no se sap del cert el nombre d'espanyols que van perdre la vida als camps de concentració francesos.

Els homes que estaven en millors condicions físiques, tant els civils com els que pertanyien a l'exèrcit republicà, van ser integrats en companyies de treball i destinats als camps de treball per a estrangers disseminats per tota França. Aquests camps depenien del Ministeri de l'Interior, on els refugiats eren obligats a fer treballs forçosos per al govern francès, sotmesos a una disciplina semimilitar.

Quan, el 1940, Hitler va ocupar França, el govern col·laboracionista de Vichy va abandonar els refugiats espanyols que hi havia tant als camps de concentració com als de treball, deixant-los en mans dels nazis que es van fer càrrec del seu trasllat a Alemanya. Abans d'aquest trasllat, el III Reich va promoure la repatriació de molts refugiats republicans a Espanya. Com que la Guerra Civil ja havia acabat, l'ambaixada alemanya va enviar una missiva al Ministeri d'Afers Exteriors espanyol, que aleshores estava en mans de Ramón Serrano Súñer, cunyat de Franco, amb la intenció que, com havien fet altres estats, el govern franquista es fera càrrec dels milers de refugiats republicans espanyols empresonats als camps de França abans del seu trasllat a Alemanya. La resposta de Franco fou inapel·lable: va contestar a Hitler que “hiciera con los rojos lo que quisiera”, ja que els republicans no tenien cabuda en la seua nova Espanya.

Els refugiats estrangers que es van quedar als camps de concentració de la França ocupada van ser deportats pel III Reich a les presons-Stalags alemanyes, traslladats a peu en grans columnes de presoners. Formant part d'una d'aquestes impressionants columnes de presoners, Vicente va arribar a l'Stalag V-D, situat a Estrasburg, ciutat francesa que havia estat annexada a Alemanya, igual que gairebé totes les ciutats franceses de la regió de la Lorena. En aquest camp de presoners va ser enregistrat amb el número 3.057. Allí va compartir empresonament i destí amb José Vicente Albert Falcó, que fou enregistrat en el mateix camp amb el número 3.056.

El govern alemany va posar els republicans espanyols a disposició de la TODT, l'organització paramilitar creada per l'Alemanya nazi, en la qual milions de presoners de tots els

territoris ocupats van ser obligats a treballar de manera forçosa per a la indústria de guerra, així com en la construcció de tota mena d'infraestructures o en pedreres d'on s'extreien materials per a les fortificacions. El treball en aquests camps era duríssim: mancaven tota mena d'atenció mèdica i patien maltractaments de tota mena. No tenien roba, el menjar era escàs, eren explotats cruelment com a mà d'obra esclava i molts d'ells van patir una malaltia anomenada caquèxia, que consistia en una severa i irreversible pèrdua de pes i de massa muscular. Molts presoners no van poder resistir aquestes condicions infrahumanes i van morir per pura extenuació.

Vicente Montañés va ser deportat amb tren des de Strasbourg al camp de concentració de Mauthausen l'11 de desembre de 1940. Va arribar-hi el dia 13 i la seua entrada al camp principal també va ser enregistrada amb el número de matrícula 5.346. Uns mesos més tard, el 17 de febrer de 1941, va ser conduït al subcamp de Gusen, on va ser novament enregistrat amb el número 10.503. Deu mesos més tard, el 19 de desembre de 1941, en aquest mateix camp li va ser arrabassada la vida amb només 33 anys.

La tercera biografia és la de **PABLO CARCELLER ALBALAT**, el major de tots ells. Va nèixer el 28 de novembre de 1889 a Albocàsser, a la casa familiar del Carrer Paret Rasa, actualment anomenat d'Hernán Cortés, on vivien els seus pares, Francisca Albalat i Pablo Carceller Liópis. L'endemà de nèixer, el seu pare el va inscriure al Registre Civil, on consta que els seus avis materns eren José Albalat

i María Mateu, i els seus avis paterns Alejandro Carceller i Ramona Llopis. No trobem cap registre de Pablo als censos electorals, la qual cosa ens fa pensar que abans de 1931 ja no residia a Albocàsser. L'única referència familiar que hem pogut constatar a la localitat és que era cunyat de Vicente Montañés Escrig, un altre dels deportats als camps de concentració alemanys.

Amb tota probabilitat, Pablo no va residir a Albocàsser durant el període republicà, per tant, no és estrany que no s'haja trobat cap referència al poble ni en cap procediment sumari ni de responsabilitats polítiques. El seu nom tampoc apareix en el ram d'Albocàsser de la Causa General, on s'assenyalaven les persones que van tindre alguna rellevància política, social o , o que van mostrar obertament la seua adhesió a la República. Tot i això, hem pogut constatar que el 20 de maig de 1938, Pablo Carceller Albalat va ser nomenat Agent del Cos de Seguretat Interior, segons consta al Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya.

No tornarem a saber res d'ell fins dos anys més tard, el 1940, ja finalitzada la guerra, quan es va empadronar com a cap de família al carrer Madrid núm. 16, de la ciutat de Burgos. En les dades del padró municipal que hem pogut consultar, consta com a jornaler, sense cap referència a la seua anterior ocupació. Mitjançant la inscripció en aquest padró, va adquirir el veïnatge, però consta com a absent, probablement per estar ja residint a França. Juntament amb Pablo, es van empadronar en el mateix habitatge la seua dona, Julita Téllez García, dedicada a les tasques de la llar, nascuda el 16 de juny de 1897 a Villalumbrosos, una petita localitat a 30 km de Palència que actualment té 42 habitants, i la filla del matrimoni, Pilar Carceller Téllez, nascuda el 14 d'octubre de 1921 a

Tarragona, l'ocupació de la qual era obrera.

En una altra casella del certificat d'empadronament es va fer constar que tots tres sabien llegir i escriure. La seva dona, Julita, i la seua filla, Pilar, canviaren de domicili al del carrer Puebla núm. 10 també a la ciutat de Burgos, on van residir almenys fins al 1955. En una nota del Registre Civil al Diari de Burgos del divendres 14 d'octubre de 1994, es publica la defunció de la seva filla Pilar Carceller Téllez a 72 anys, desconeixent si Pilar va tindre descendents, perdent en aquest punt la pista dels familiars de Pablo.

Reprement la història de Pablo Carceller Albalat, sabem que en 1938 era Agent del Cos de Seguretat Interior de Catalunya, un nou organisme de seguretat que va assumir totes les funcions relacionades amb el manteniment de l'ordre, entre altres, les de seguretat i vigilància de fronteres, així com les de sortida pels passos fronterers del Pirineu català, concretament per Portbou, la Jonquera, Puigcerdà i la Seu d'Urgell. Probablement va ser en un d'aquests llocs on va prestar serveis.

Poc més sabem de Pablo fins que, en el cens de Burgos de 1940, figura ja expressament com a resident a França. Desconeixem el moment en què es va veure obligat a travessar la frontera. Potser va arribar a França el 1939, en una de les darreres onades de refugiats que es van produir quan va caure Catalunya. No hem trobat cap referència del seu ingrés o estada en cap dels camps de refugiats de França, tot i que cal tindre en compte que els registres francesos són prou incomplets.

Si la situació dels refugiats en els camps provisionals era extremadament precària, aquesta va empitjorar quan Hitler

va ocupar el nord i oest de França, mentre que la resta del país va quedar en mans d'un govern totalment col·laboracionista dirigit pel mariscal Pétain, que va establir la seu del govern de la França lliure a Vichy. La majoria dels republicans espanyols exiliats que estaven en les companyies de treball al nord van haver de replegar-se cap al sud de França en una nova retirada. Més de 15.000 republicans dels camps de treball d'estrangers van caure en mans dels nazis, sent detinguts i deportats a Alemanya.

Encara que desconeixem la data i les circumstàncies exactes, sabem que Pablo, va ser capturat a les proximitats de Belfort, segons consta en el diari del 21 d'octubre de 1940 del "Centre Nacional d'Informació" que publicà a París la llista oficial de presoners de guerra francesos amb la informació proporcionada per l'autoritat oficial alemanya. És molt probable que fora capturat mentre treballava en un dels camps per a refugiats estrangers que hi havia en la zona, on el país d'acollida obligava els interns a treballar en obres públiques, com la construcció d'infraestructures, el manteniment de carreteres i vies fèrries, o en l'edificació de fortificacions o tasques industrials civils. Fins i tot es destinaven a faenes agràries i forestals.

Després de ser detingut en un Frontstalag, encara que la data exacta es desconeix, va ser traslladat a Alemanya com a presoner de guerra i internat al Stalag-pressó de Bad Fallingb.ostel, municipi de la Baixa Saxònia, on en arribar va ser registrat amb el número de matrícula 87.705.

Als camps de presoners, els interns eren explotats per l'economia de guerra alemanya, tal com abans ho havien estat per la francesa. Treballaven en kommandos externs, en

mines, empreses industrials de tota mena i fàbriques d'armament. Els presoners espanyols eren utilitzats especialment per construir fortificacions i infraestructures als països ocupats. Milions de persones van ser mobilitzades per a aquestes tasques, convertint-se en mà d'obra forçosa per a la indústria bèl·lica del III Reich. Alguns d'aquests treballadors arribaren a ser anomenats “els esclaus de Hitler”.

El 25 de gener de 1941, un tren amb sortida de l'estació de Fallingbostel va conduir Pablo Carceller Albalat al camp de concentració de Mauthausen, on fou deportat i registrat el 27 de gener de 1941 amb el número de matrícula 6.266. Posteriorment, el 17 de febrer de 1941, fou traslladat al subcamp de Gusen, on se li assignà un nou número de matrícula, el 10.466.

Casualment, va ingressar a Gusen el mateix dia que Vicente Montañés Escrig. Tot i això, coincidiren poc de temps, ja que el 26 de març de 1941, poc més d'un mes després d'arribar-hi, a Pablo li arrabassaren la vida a l'edat de 52 anys.

El quart dels deportats bocassins va ser **JOSE VICENTE ALBERT FALCÓ**, que va néixer a Albocàsser el 24 de març de 1908 al carrer Portal Cuevas, en una família nombrosa de set germans: Serafina, Maria Cinta, Pascual, Manuel, Pau i Vicenta. Els seus pares van ser Pascual Albert Llopis i Vicenta Falcó Bellmunt, els seus avis materns Manuel Falcó i Serafina Bellmunt, i els seus avis paterns Manuel Albert i Luisa Llopis. El 8 d'octubre de

1932, a 24 anys, es va casar a Albocàsser amb Teresa Camila Francisca Armengol Junqué, de 23 anys, natural de Barcelona. Segons consta al cens electoral de 1935, José, que era llaurador, no sabia llegir ni escriure i vivia al Raval del Mig núm. 23. Fruit del matrimoni van nàixer les seues dos filles, Maria Teresa, que no va tindre fills, i Rosita, que en va tindre dos. Ha estat gràcies a les dades facilitades pels fills de Rosita, José Vicente i Montserrat, que hem pogut escriure gran part de la seua biografia.

A la Causa General es fa constar textualment que, en el moment de l'alliberament, "todos los elementos de izquierda salieron huyendo precipitadamente al aproximarse las tropas nacionales", qualificant Vicente Albert com "elemento rojo", sense que hi haguéa contra ell cap classe d'inculpació concreta, únicament les denúncies generals que van afectar pràcticament totes les persones que van tindre alguna significació, fins i tot pel sol fet de ser obertament d'esquerres i republicans. Segons la informació facilitada per la família, José Vicente va fugir d'Albocàsser en companyia del seu cunyat Manuel Blas Segarra, anomenat "Blasco", i quan van arribar a l'Ebre, Manuel va poder travessar el riu nadant, però José Vicente no en sabia i li va dir al seu cunyat que seguís el seu camí, que ell buscava la manera d'arribar a França. Tots dos es van acomiadar sense saber que no es tornarien a veure més.

José Vicente va aconseguir arribar a França, molt probablement va estar acollit com a milers de refugiats republicans en algun dels camps provisionals del Rosselló francès. Els exiliats de la Guerra Civil espanyola eren considerats per França com a immigrants, ja que no havien adquirit la condició de refugiats polítics. La majoria no disposaven de documents de residència o de treball que els

permeteren continuar de manera legal al país gal. Per a França, els refugiats indocumentats eren un problema, i per això va facilitar tots els mitjans al seu abast perquè els espanyols que ho desitjaven pogueren tornar al seu país. Sabem que José Vicente va fer gestions per mitjà d'uns familiars que residien a França per fer aquest tràmit i tornar a Espanya, però per algun motiu que ens és desconegut, o per diverses circumstàncies, això no va ser possible.

Va formar part d'una de les Companyies de Treball d'Estrangers que estaven repartides per tota França, en concret la 88 Companyia d'obriers estrangers. Estava esperançant a poder tornar a Espanya amb la seua família, com ho testifiquen les cartes que va enviar a Teresa, la seua dona, i que la família conserva amb gran afecte.

Va escriure cartes des de diferents llocs a França, on el número de la companyia sempre va ser el mateix. Va escriure des de Pelvoux a les Hautes Alpes i des de Saint Michel (Meuse). El 9 de març de 1940, José Vicente va escriure, i també ho va fer el 28 de maig de 1940, on, a més d'acusar rebut de les cartes de Teresa, desitjava sobretot que es trobaren ella, les seues filles i la resta de la família bé de salut, manifestant que ell, "A.D.G", gaudia de la més completa salut.

El 24 d'octubre de 1939 va remetre una carta des de Baratier per Embrun, en què acusava rebut de la carta de Teresa del 3 d'octubre de 1939, en què aquesta li deia que estava servint a Castelló en una casa amb bones persones. En totes les seues cartes, José Vicente els diu que, gràcies a Déu, ell es troba bé de salut i desitja que Teresa i les xiquetes també es troben bé. En la carta del 24 d'octubre de 1939 té un record també per als seus germans i altres familiars, i li demana a Teresa que li explique coses del poble

i dels seus germans, perquè li diu que els ha escrit quatre cartes i no "té la menor notícia de ningú". Vicente diu que tampoc té notícies de Blas, el seu cunyat, amb qui va eixir del poble. Teresa no va poder donar-li notícies de Blas, ja que probablement ella també desconeixia que Manuel Blas no va aconseguir fugir de la repressió franquista, ja que el juliol de 1939 va ser fet presoner i internat al Batalló Disciplinari del camp de presoners de Villafría a Burgos, on va romandre diversos anys. A la mateixa carta també li envia records a Pepito, qui escriu les cartes a la seua dona, que, com ell, no sabia llegir ni escriure. A totes les cartes li diu que té moltes ganes de veure-la i que pensa tornar prompte "a la seua estimada pàtria".

Quan França va ser ocupada per les tropes de Hitler, el govern col·laboracionista de Vichy no va ser l'únic que va abandonar a la seua sort els refugiats espanyols. Hitler, havent de fer front al problema dels presoners de la Segona Guerra Mundial, sumats als que ja es trobaven als territoris ocupats, es va comunicar amb Franco i li va proposar que es fera càrrec dels exiliats espanyols. No obstant això, el Caudillo els va rebutjar, al·legant que no pertanyien a Espanya i negant-se a acollir-los, al contrari del que van fer altres països. Davant aquesta situació, Hitler es va veure obligat a donar "una solució al problema espanyol", fet que va desembocar en el que tots coneixem com "la solució final", tot i que en aquells moments encara es podia haver evitat.

Mentre Hitler decidia el futur de milions de persones, els treballadors dels camps de treball francesos van ser fets presoners. José Vicente va ser traslladat a l'Stalag V-D de Strasbourg, on va ser registrat amb el número de

matrícula 3056. Allí va compartir el camp amb Vicente Montañés, ja que el seu número de matrícula, 3057, és correlatiu al d'aquest. Probablement van arribar junts procedents del mateix camp de treball francès, encara que no en tenim constància. A partir d'aquell moment, durant la seua estada a l'Stalag, van compartir el mateix destí; fins i tot van marxar junts el dia 11 de febrer de 1940 en el mateix tren que sortia de l'estació de Strasbourg i que els portaria a Mauthausen, on tots dos havien estat deportats. Van arribar junts al camp principal el 13 de desembre de 1941. José Vicente va ser registrat amb el número de matrícula 4558. El 29 de març de 1941 va ser traslladat, com un mes abans ho havia estat Vicente Montañés, al subcamp de Gusen, on aquell mateix dia José Vicente va ser registrat amb el número de matrícula 11519.

El 14 de novembre de 1941, els seus camins es van separar definitivament. José Vicente Albert Falcó tenia només 33 anys quan li va ser arrabassada la vida al camp de concentració de Gusen. El seu camarada tindria el mateix final tan sols un mes més tard.

La cinquena biografia és la de **TOMÁS MIRALLES BARBERÁ**, nascut a Albocàsser el 3 de maig de 1904 a la Masia Pou Piques, fill de Pablo Miralles Segarra i Antonia Barberá Carceller. El seu avi matern va ser Tomàs Barberá Beltrán, natural de les Coves de Vinromà, i la seua àvia Rosa Carceller Puig, de la Salzadella. Els seus avis paterns eren Francisco Miralles Sales i Francisca Segarra Sales.

Es va casar amb Vicenta Prats Segarra, i van establir el seu

domicili a la casa situada a la plaça de l'Església número 12. No van tenir fills. Segons el cens electoral de 1935, la seua professió era industrial, i constava que sabia llegir i escriure.

Com molts dels seus veïns, Tomàs es va veure obligat a fugir d'Albocàsser quan les tropes franquistes es van apropar al poble. Havia estat un republicà destacat, qualificat de "gran propagador de idees republicanas e izquierdistas", i va ser denunciat, juntament amb altres esquerrans, per defensar la causa republicana.

Gràcies a la valuosa informació proporcionada per la seua neboda, Pepita Iglesias, hem pogut reconstruir part de la seua biografia. Pepita ha viatjat dos vegades a Mauthausen per honrar la seua memòria i recordar-lo al lloc on va patir els seus últims dies.

Segons el seu testimoni, Tomàs va abandonar Albocàsser per por de les represàlies franquistes amb la intenció de buscar refugi a la França republicana, que tradicionalment havia estat un país d'asil i defensor dels drets i llibertats fonamentals. En el seu camí cap a l'exili, va fer una parada a Tarragona, on va ser acollit per uns familiars. D'allà, es va traslladar a Barcelona, on es va allotjar a casa d'un altre nebot fins que va trobar la manera de travessar la frontera.

L'èxode massiu de refugiats republicans va suposar un gran problema per al govern francès en diversos àmbits: polític, militar, econòmic i fins i tot sanitari. A finals de 1938 i especialment el 1939, França va endurir les condicions d'acceptació dels exiliats, passant d'una acollida inicial solidària a una postura de control, vigilància i repressió. La xenofòbia creixent es va traduir en mesures legislatives d'exclusió i rebuig, i els refugiats espanyols van començar a

ser vistos com a "rojos indesitjables".

Amb la por d'una imminent invasió nazi, els camps de concentració francesos es van col·lapsar. Per descongestionar-los, el febrer de 1939 el govern francès va obrir un nou campament militar a St. Cyprien 66 (Pirineus Orientals, França), on van anar a parar molts exiliats que havien passat la frontera pels passos de Le Perthus i Cerbère.

Per tal de reduir el nombre d'interns als camps, el govern francès va decretar que els homes refugiats d'entre 20 i 48 anys havien d'integrar-se obligatoriament a les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE.), prestant servei laboral per a la societat francesa i la seua economia de guerra, supeditant el dret d'asil dels refugiats, al compliment de la realització d'una serie de prestacions de treball amb una durada igual a la del servei militar francès. Els camps de concentració es van convertir així en proveïdors de mà d'obra captiva.

Segons la llista oficial núm. 34 de presoners de guerra del Centre National d'Information, publicada a París el 21 d'octubre de 1940, Tomàs Miralles va formar part de la CTE 25, creada als camps de St. Cyprien i Barcarés, situats a la històrica comarca del Rosselló francès. La seua companyia va ser enviada al nord de França per reforçar les defenses a la zona compresa entre la Línia Maginot i el Loira. Va treballar en la regió de la Lorraine, a Suippes (Xampanya), a la Poudrerie de Rocamadour, a la Mosel·la, a Clermont-en-Argonne i a la localitat de Colmar (Alsàcia, Gran Est).

Després de la invasió de França per part de l'Alemanya nazi,

uns 40.000 refugiats espanyols que treballaven en aquestes companyies van ser capturats pels alemanys. Tomàs Miralles va ser fet presoner el juny de 1940 a la localitat de Vosges, al nord-est de França, prop d'Estrasburg. Els refugiats que, com ell, havien sobreviscut a les dures condicions dels camps de concentració francesos van ser forçats a treballar per al III Reich. Molts d'ells, inclòs Tomás , van ser integrats en batallons de treball alemanys a la França ocupada, on van ser explotats en condicions extremes.

Inicialment, va ser internat al Frontstalag de Belfort (camp 140) a l'est de França , on se li va assignar el número de matrícula 8272. Més tard, va ser traslladat a l'Stalag VI-C de Bathorn, un dels camps de presoners de guerra situats ja en territori alemany. A principis de 1941, les autoritats nazis van deixar de considerar els republicans espanyols com a presoners polítics, i per tant, se'ls va retirar l'estatut de soldats aliats. Això va comportar la seua deportació massiva a Mauthausen. A l'estació de Hoostede, un tren els esperava. Tomás, amuntegat amb la resta de presoners, va ser obligat a pujar als vagons, sense saber quin seria el seu destí. En aquell viatge cap a la incertesa, només portaven un únic equipatge: la por i la desesperació.

El 22 de juliol de 1941, el comboi va arribar al camp principal de Mauthausen. Seguint el protocol del camp, els soldats alemanys van obligar els presoners a baixar del tren, els van despullar i dutxar, els van rapar el cap i els van vestir amb l'uniforme de ratlles. A cadascun se li va assignar un nou número de matrícula; el de Tomàs va ser el 3313.

Mauthausen es convertiria tristament en "el camp dels espanyols", també conegut com el camp dels "triangles

blaus". Els republicans espanyols hi eren identificats amb un triangle blau amb una gran "S" al centre, símbol dels Rotspanier o "rojos espanyols", i se'ls considerava apàtrides.

Situat prop de Linz, Àustria, Mauthausen era un camp de concentració envoltat d'un filat electrificat de 5.000 volts, fent impossible qualsevol intent de fugida. Dirigit per un oficial d'alt rang de les SS, es va convertir en un camp de treballs forçats, on la majoria dels presoners eren presos polítics, entre ells molts republicans espanyols. Però si per alguna cosa es recorda Mauthausen, és perquè va ser, abans que res, un veritable camp d'extermini.

Els presoners eren obligats a treballar com a esclaus a la pedrera de la mina de granit de Wiener-Graven. Milers d'ells havien de carregar grans blocs de pedra pels 182 esgraons de la pedrera, en condicions infrahumanes: desnutrits, sense roba ni calçat adequat i sotmesos a constants càstigs i brutalitat per part de les SS, en una crueltat sense límits.

Tomàs va romandre poc temps a Mauthausen. El 20 d'octubre del mateix any, va ser traslladat al subcamp de Gusen, situat a uns 4,5 km del camp principal. Aquest camp havia estat habilitat el maig de 1940 per descongestionar Mauthausen, que ja el 1939 estava completament saturat. Des de febrer i març ja hi eren Vicente Montañés Escrig i José Vicente Albert Falcó. També hi va passar Pablo Carceller Albalat, però va perdre la vida abans que Tomás Miralles hi arribara.

A Gusen, Tomàs va rebre el que seria el seu últim número de registre, el 13632. Pràcticament un mes més tard, el 29 de

novembre de 1941, la seua vida va ser arrabassada en aquell mateix lloc. Tenia només 37 anys.

JOSE MANUEL FRANCISCO ALBALAT RIPOLLÉS / JOSE ALBALAT RIPOLLÉS L'últim dels bocassins deportats als quals rendim homenatge. José Manuel Francisco Albalat Ripollés va nèixer a Albocàsser el 25 de maig de 1909, a la casa del carrer de la Vileta número 14. Era fill de Josefa Ripollés Beltrán i de Francisco Albalat Marín. Els seus avis materns eren Manuel Ripollés Villabaiza i Antonia Beltrán Ibáñez, mentre que els paterns, José Albalat Segarra i Manuela Marín Sales. Tot i que no es disposa de constància documental, sembla que va estar casat, però d'aquest primer matrimoni no va tindre descendència.

El cas de José és singular entre els seus companys. El seu pare, Francisco Albalat Marín, era agent del Cos de Carrabiners i estava destinat a la comandància de Lleida. Quan va va teir lloc el colp d'Estat que donaria inici a la Guerra Civil, la família residia a Jaca. José va donar suport des del primer moment a la causa republicana, fins i tot econòmicament. El diari El Diluvio va publicar el 16 d'agost de 1936 que havia contribuït amb cinc pessetes "A favor de las víctimas de la sedición militar fascista leales al pueblo y a la República", en una de les múltiples col·lectes organitzades durant la guerra.

A l'inici de la guerra. molts civils es van organitzar en milícies armades per defensar la República. José es va unir a

l'Agrupació de Muntanya dels Pirineus, que l'abril de 1937 es va convertir en la 130a Brigada Mixta de l'Exèrcit Popular Republicà, on va assolir el grau de capità. La majoria dels seus membres pertanyien a Esquerra Republicana. Aquesta brigada va combatre al front d'Osca, va intervindre en la batalla de Belchite, en l'ofensiva sobre Saragossa i en la batalla de Terol.

Durant la campanya d'Aragó, a la primavera de 1938, l'ofensiva franquista va aconseguir arribar a la costa de Castelló, dividint la zona republicana en dos. La 130a Brigada Mixta va quedar severament malmesa i arraconada a l'Alt Pirineu aragonés. Tot i això, va reorganitzar-se i a l'agost va participar en la batalla de l'Ebre. El gener de 1939, les tropes republicanes, ja molt debilitades, no van poder resistir l'ofensiva final sobre Catalunya i van iniciar la retirada seguint la línia de la costa fins que, el 9 de febrer, van creuar la frontera per Portbou. Així començava "La Retirada", el major èxode de refugiats de la història d'Espanya.

L'exili no va ser igual per a tothom. Molts republicans, sobretot els de classe treballadora, van travessar la frontera sense documentació ni salvo conductes i van ser internats en camps de refugiats. Però altres, que disposaven de passaports i alguns estalvis, van poder allotjar-se en hotels, pensions o cases particulars, gaudint de llibertat de moviments a França. Aquest va ser el cas de José, que en un primer moment va viure a casa d'un oncle seu.

El febrer de 1939, en un full amb la capçalera "Café de la Marina - Plaça de la Marina d'Agde", José va escriure una carta al cònsol de Mèxic explicant la seua situació. Sense diners ni feina, no volia ser una càrrega per als seus familiars

i sol·licitava poder emigrar a Mèxic. Resumia així la seua situació: "Soy oficial del Ejército de la República y ni como oficial ni como hombre no puedo ir a la España de Franco". La carta va ser registrada al consolat mexicà el 21 de febrer de 1939.

Un mes després, José havia deixat la casa dels seus familiars i es trobava al camp de concentració de Vernet d'Arièja, al pavelló 37. Des d'allà, va reiterar la seua sol·licitud d'asil a l'ambaixada mexicana, aquest cop en un escrit conjunt signat amb tres capitans més de l'Exèrcit Republicà. En el document, afirmaven ser solters i membres de la CNT, cosa que els impedia tornar a Espanya.

Molts refugiats republicans no van ingressar a les companyies de treballadors estrangers franceses, sinó que van escapar-se dels camps i es van unir a la Resistència. José va fer aquest pas, unint-se a les Forces Franceses Combatents per lluitar contra l'ocupació nazi. Integrat en una xarxa clandestina, participava en operacions de suport als soldats aliats atrapats en territori ocupat, facilitant-los la fugida o duent a terme accions de sabotatge i informació.

Coneixedor dels passos fronterers del Pirineu, va traslladar-se a Boltaña, un petit poble d'Osca, on es va unir a la xarxa Ponzan, liderada per un mestre anarquista d'Osca. Aquesta xarxa, integrada en la xarxa Pat O'Leary dels serveis secrets britànics, especialitzada en l'evasió de perseguits pels nazis, va salvar milers de vides, sobretot d'aviadors aliats que queien en sòl frances ocupat. y eren rescatats i traslladats a territori segur pels components d'aquestes xarxes clandestines coneguts com a passeurs. La xarxa els facilitava el pas pels Pirineus fins a Espanya on, amb ajuda moltes vegades de la Creu

Roja eren translladats a les ambaixades o consolats anglesos de Madrid o Barcelona i retornats al Regne Unit o a la França lliure. Paral·lelament José també va formar part d'un altre grup clandestí integrat en la resistència francesa, el grup SR Kleber.

Va ser detingut a Saarbrücken, al sud-oest d'Alemanya, probablement durant una operació fallida. Deportat a Mauthausen, va ser registrat el 29 d'abril de 1944 amb el número 64542 i, pocs dies després, traslladat al subcamp de Melk. Allà, els presoners eren sotmesos a treballs forçats en túnels, mines i fàbriques d'armament.

El 6 de maig de 1945, un any després d'haver estat internat, va ser alliberat al subcamp d'Ebensee.

Després de la guerra, José es va establir a Bordes, al departament francès 64, on, segons els seus familiars, es va tornar a casar. Va visitar Albocàsser en alguna ocasió per retrobar-se amb el seu pare i el seu cosí Ismael, amb qui mantenia una estreta relació. José Albalat Ripollés va morir a Bordes l'11 de febrer de 1993, a 83 anys. No s'han trobat familiars seus en el seu últim domicili a França.

REFLEXIÓ:

Han passat vuitanta-vuit anys des del colp d'estat feixista que va donar origen a la Guerra Civil a Espanya. Quaranta anys de silenci durant el llarg franquisme i d'altres d'oblit durant la Democràcia, marcats tots ells per una cruel indiferència de les institucions cap a les víctimes de la

barbàrie humana. Alemanya ha sabut reparar els danys que el nazisme va fer a les persones i a la societat, als seus ciutadans i a les víctimes de la resta de països afectats. Això no obstant, a Espanya, l'únic intent institucional de reconeixement i reparació, la Llei de Memòria Històrica, continua sent motiu de controvèrsies, tot utilitzant-se de manera lamentable com a esmolada arma política.

Segons l'Oficina de Drets Humans de l'ONU, els Estats tenen l'obligació d'impulsar i executar polítiques públiques per a garantir el "dret de reparació" a les víctimes que, fora quina fora la circumstància, van ser abandonades per la seua pàtria.

Aquest és el cas dels nostres exiliats republicans, el govern franquista els va abandonar negant-se a reconèixer-los la nacionalitat espanyola, la qual cosa determinaria la seua sort. Després de sobreviure a tota mena de tortures, maltractaments i vexacions mentre va durar la seua captivitat, van ser exterminats en els camps nazis. Solució final.

Durant anys l'oblit ha caigut sobre les víctimes del feixisme, el record del seu infortuni ha sigut cobert amb l'enorme llosa del silenci. A través de les biografies, que són un sentit i merescut homenatge i en llegir-les mantenim vius en la memòria de la societat a aquells que tant van donar i tot ho van perdre.

Aquest homenatge no sols pretén recordar a les víctimes d'un país i un temps passats, pretén ser un crit d'atenció per a fer-nos reflexionar sobre l'ara i ací, pel fet que avui en dia, eixos mateixos patrons xenòfobs que conduïxen a la repressió, a l'odi, a l'abandó, a la fam, la misèria i la desesperació, es continuen repetint. Avui en dia continuem veient en viu i en directe en els telenotícies, com els països suposadament civilitzats tanquen i barren les seues fronteres als milers de persones que busquen refugi fugint de les

guerres, les fams o les injustícies. Molts són exterminats per les bombes en els seus propis països, uns altres moren ofegats al Mediterrani, o intentant creuar els filats de les fronteres polítiques de països veïns. Avui en dia hi ha països on continuen existint camps per a refugiats permanents, delimitats per les seues pròpies fronteres on naix, malviu i mor gent sense ni tan sols albergar el somni d'una vida digna perquè mai no han conegut una altra vida que la dels camps de refugiats.

Estem acostumats a veure aquestes imatges en la televisió, des del confortable saló de les nostres cases. La societat ha deshumanitzat aqueixes persones perquè no són com nosaltres. Però no ens enganyem, encara que els exiliats d'avui no tinguen el nostre mateix color de pell i siguen de països llunyans o no tant, reflecteixen les mateixes imatges que es van veure a Espanya el 1936. No hem d'oblidar-ho.

Aquesta reflexió porta a fer-nos una pregunta, això vol dir que en la nostra societat no ha canviat res des de llavors?, Sens dubte ha canviat i molt, hem acceptant i normalitzat esta atrocitat. Fins quan? Aprenguem del nostre passat i canviarem el nostre futur!.

BIBLIOGRAFIA I FONTS CONSULTADES:

- Montserrat Roig "Els catalans als camps nazis" Edicions 62 abril 1977
- <https://pares.mcu.es/Deportados/servlets/ServletController>- Benito Bermejo y Sandra Checa | Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)
- Registre Civil d'Albocàsser.
- Padró municipal y cens electoral de Burgos y Albocàsser.

- FC CAUSA GENERAL. Ramo de Albocácer (Castellón) | Albocácer (Castellón) | No consta la fecha. | FC-CAUSA_GENERAL,1400,Exp.3.
- FC-CAUSA GENERAL: Relación de inculpados de la pieza principal o primera de la provincia de Castellón. | Castellón | No consta la fecha. | FC-CAUSA_GENERAL,1398,Exp.8.
- Centro documental de la Memoria Historica <https://pares.cultura.gob.es/inicio.html>
- Archivo PARES: Fichero de la Seccion Politico-Social | Fichero 43, Ficha M0204497
- Archivo PARES: Fichero de la Seccion Politico-Social | Fichero 43, Ficha M0204498
- <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/deportats/2017>
Banc de la Memòria Democràtica de la Generalitat de Catalunya.
- Gallica, biblioteca digital de la BnF. <https://www.bnf.fr/es/gallica-la-biblioteca-digital-de-la-bnf-y-sus-colaboradores>. Lista nº oficial nº 34 de prisioneros de guerra del centre national d'information, publicada en parís el 21 de octubre de 1940.
- <https://memoricamexico.gob.mx/swb/memorica/Cedula?>
- <https://buscar.combatientes.es/>
- <https://www.combatientes.es/>
- Cartas del Exilio: <http://cartasdelexilio.free.fr/contacto.html>
- Ministère des armes. Service historique de la Défense. Archivo Vincennes. FFC (fuerzas francesas combatientes) DIR (Deportados e internados en la resistencia . Grupo SR KLEBER y grupo PONZAN pertenecientes a la Red Gallien)
- <https://www.servicehistorique.sga.defense.gouv.fr/>
- https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/es/arkotheque/client/mdh/base_resistants/detail_fiche.php?ref=2636033&debut=0
- <https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/es/ark:/40699/m005a29083304c8d>
-
- Archives Bad Arolsen. <https://arolsen-archives.org/es/>
- <https://amical-mauthausen.org/mision-valores-e-historia/>

- Biblioteca Virtual de la prensa histórica <https://prensahistorica.mcu.es/latinoamerica/es/micrositios/inicio.do>